

Kongerigske toldregnskaber fra det 18. århundrede

AF ANDERS MONRAD MØLLER

Tidligere hårdhændede kassationer inden for centraladministrationens arkiver har i vid udstrækning ramt toldregnskaberne. Kandidatstipendiat, cand. mag. Anders Monrad Møller, Odense, beskæftiger sig her med, hvad kassationerne har omfattet, hvad der er bevaret, og hvilke former for oplysninger af interesse for forskningen, der kan hentes fra de bevarede toldbøger.

»I øfrigt er det høist nøttig ved et hvert Aars Udgang, at gjøre *Balance* saavel over indgaaende og udgaaende Vahre i Almindelighed som i Særdelighed hvad til hver Sted er henført, og derfra igien tilbage bragt; for deraf at see hvad og hvor der er vundet eller tabt og siden nøjere at kunde *examinere*, hvoraf Tabet egentl: reiser sig, og hvorved det best er at forebygge. . . dend beste Hielp til slige *Balancer* at gjøre, kand af Told-Bøgerne haves; thj endskiønt mange Ting, i sær indgaaende aldrig kommer derj, hvilket ej letteligen er at hindre, saa giver de dog temmelig Anledning til en rimelig og noget nær vis Gietning.«¹

Toldregnskaberne ville sikkert – også under hensyntagen til ovenstående kloge forbehold – have været et hyppigt benyttet kildemateriale til belysning af søværts transport og handel i det 18. årh., hvis de havde været bevaret for eftertiden. Stort set er de imidlertid gået tabt under, hvad man har betegnet som »de gennemgribende og hensynsløse kassationer i det 19. årh., hvor man beklageligvis havde meget liden sans for regnskabers betydning.«²

Noget er dog bevaret, og da det i den foreliggende litteratur er ganske svært at få nøje rede på omfanget af det overleverede, vil der i det følgende blive givet en oversigt over materialet og en summarisk redegørelse for, hvad man kan forvente at finde i en toldbog. Først vil det dog være nyttigt at kaste et blik på toldregnskabernes temmelig tragiske kassationshistorie.

Kassation af dubletter

Af ældre arkivregistraturer kan man se, at rentekammerarkivet endnu omkring midten af det 18. årh. indeholdt en overordentlig smuk samling ældre

toldbøger. Efter endt revision opbevaredes dels en betragtelig mængde fra første halvdel af det 17. årh., dels en noget nær komplet samling toldregnskaber fra enevældens indførelse og frem.⁴ Ganske vist kasserede man, men på dette tidspunkt lod man det kun gå ud over de såkaldte toldkontrabøger.

Normen i det 18. årh. var nemlig, at der førtes to i princippet enslydende toldbøger ved hvert toldsted, en af tolderens og en af toldkontrollørens. Man brugte det velkendte princip: to embedsmænd, der af hensyn til gensidig kontrol havde samme status, hver sin nøgle og også hver sin toldbog.⁵ Dette *andet* sæt mente man godt at kunne undvære, da der *var* foretaget sammenligning med hovedtoldbøgerne, som stadig fandtes i god behold. Man smed således kun dubletter væk, da man i 1738, 1748 og 1753 kasserede toldkontrabøger fra år 1700 og frem.⁶

I 1760 oprettedes Generaltoldkammeret, som da fik ansvaret for toldkontrabøger i behold fra og med 1740 samt den store samling hovedtoldbøger. Det nye kollegium indledte sin virksomhed bl. a. med at iværksætte kassation af »gamle og til ingen nytte udi arkivet henliggende kontratoldbøger.«⁷ Men det battede øjensynlig ikke rigtigt, for allerede i 1766 tog man fat igen, og der blev nu også foreslået kassation af hovedtoldbøger. Det blev dog afvist i denne omgang med den motivering, at de »fremdeles udi arkivet til efterretning for fremtiden (skulle) forblive bevarede.« Om der her ligefrem skulle være tale om udslag af en form for historisk interesse, er svært at afgøre; dog har man åbenbart ikke været uden sans for at sikre noget for eftertiden, for da man måtte nøjes med at kassere flere kontrabøger, indeholdt tilladelsen hertil en interessant tilføjelse: Man skulle »udtage og gemme de relationer og indberetninger, hvoraf (man) i fremtiden nogen nyttig efterretning kunne have.«

Det var toldkontrabøgerne for årene 1750–60, der røg ud ved denne lejlighed, men den lille tilføjelse til kassationstilladelsen fik en vis virkning, for der ligger faktisk den dag i dag rester af disse toldkontrabøger puttet ind i pakkerne år for år. Det drejer sig om forskellige statistiske oversigter, varetabeller, opgørelser over ind- og udsejlede skibe o. lign., alt sammen revet ud af selve kontrabøgerne. Det blev næppe gennemført systematisk, men i mange tilfælde er materialet ret fyldigt for disse år, og det er så iøvrigt det eneste, der er bevaret af toldkontrabøgerne.⁸

For hovedtoldbøgernes vedkommende blev det kun en stakket frist. Dem blev der taget hul på i 1778. Grundet pladmangel – som altid – kasseredes københavnske hovedtoldbøger frem til 1659 og for samtlige danske (og norske) købstæders vedkommende frem til og med 1699. Få år efter fulgte de resterende københavnske efter, og hermed havde man i 1785 fået ryddet grundigt ud efter det 17. årh. Undtaget var alene de såkaldte general-

ekstrakter og kvittancer, »hvoraf dog måske ved en og anden lejlighed nogen nyttig oplysning kunne hentes.« De skulle derfor udrives og gemmes. (se nedenfor)

Kassation og bevaring i begyndelsen af det 19. årh.

I de følgende år kasserede man toldkontrabøger – løbende og nu uden at gemme nogetsomhelst – hvorefter hovedtoldbøgerne fra det 18. årh. så kom for i 1813. Det drejede sig om samtlige købstæders toldbøger for årene 1700 til 1750, men nu med en række undtagelser og under omstændigheder, der gør det ganske interessant at se nærmere på denne kassation.⁹

Som altid begyndte proceduren med et andragende fra arkivaren, hvori anførtes, at pladsmangelen nu var meget generende, arkivalierne lå og tog plads op også på gulvene, og det blev derfor dels foreslået at kassere en hoben bilag, kontrabøger, koncepter etc., dels de nævnte hovedtoldbøger – dog undtaget antegnelser, generalekstrakter og kvittancer, og ligeledes undtaget øresundstoldregnskaberne og (i denne omgang) de københavnske.

I Generaltoldkammeret blev sagen så taget op, og i den indstilling, man forfattede, fastsloges i første sætning, at pladsmangelen i arkivet jo forandrede, at man fra tid til anden kasserede dokumenter, man ikke mere havde brug for. Dette nytteprincip fremtræder i denne sammenhæng som tidens almindeligt anerkendte grundsætning. Ikke desto mindre fulgte man ikke ganske arkivkontorets ønsker. I analogi med sundtolden foreslog man også strømtoldregnskaberne fra Fredericia og Nyborg bevaret, og man ville have købstædernes regnskaber bevaret for året lige før og lige efter »hele nye toldruller.« Eneste danske toldreform i første halvdel af det 18. årh. var den i 1732. Årgangene 1731 og 1733 skulle altså ikke kasseres.¹⁰

Således blev da også resolveret af Hans Majestæt, og denne besked blev af Generaltoldkammeret videregivet til arkivaren, som derefter foretog det fornødne.

Samme procedure og samme principper blev fulgt ved de følgende kassationer i 1819, 1822 og 1828. Købstædernes hovedtoldbøger frem til 1810 og Københavns frem til 1795 skulle køres til papirmøllen med undtagelse af strømtoldregnskaber, antegnelser, ekstrakter og kvittancer, og med undtagelse af årgangene lige før og lige efter toldforordningerne af 1762, 1768 og 1797. Bevares skulle derfor årgangene 1761, 63, 67, 69, 96 og 98.¹¹

Slutresultatet for det 18. årh.'s vedkommende er derfor, at der generelt må antages bevaret ialt 8 årgange kongerigske toldregnskaber; resten gik i papirmøllen. Om årsagerne til disse hensynsløse kassationer er overalt anført sædvane og pladsmangel, og det sidste kan der ikke herske nogen

tvivl om. En sammenligning mellem de pæne tynde bind fra 1730'erne med den langt mere omfangsrige papirmængde fra århundredets slutning viser med al ønskelig tydelighed, at det må have svulmet vældigt i kældre og på lofter. I virkeligheden var det nok tilfældigt, at de mange tidlige regnskaber fra det 17. årh. overlevede så længe, som de gjorde, i betragtning af det fremherskende syn udtrykt i den stadigt gentagne formel: »gamle unyttige sager.« At man så i det foreliggende tilfælde i årene 1813–28 næppe heller havde økonomiske ressourcer til at investere i bevaring af slige ting, nævnes blot for fuldstændighedens skyld.

Papirfabrikanter og pekuniære interesser

Omtales bør også det noget foruroligende forhold, at de kasserede arkivalier traditionelt var tilfaldet arkivets fuldmægtig, som havde kunnet afhænde dels til papirfabrikanter, dels til urtekræmmere og andre private, som havde behov for indpakningspapir. I 1778 erklærede man fra arkivets side – dydigt! – at denne sidstnævnte praksis var noget betænkelig: Man kunne være for tilbøjelig til at skåne arkivalierne og for vindings skyld undlade at rive dem for meget i stykker, som man jo skulle. Man risikerede ligefrem, at de kom »ganske læselige i Publici hænder«, og i det hele taget var en sådan brug af arkivdokumenter lidet anstændig. Men nu plejede betjentene, som havde det besværlige iturivningsarbejde, at få noget ekstra for deres umage, så arkivaren henstillede, at de dog måtte få et beløb, som kunne svare til papirværdien. Og sandelig om ikke betjentene blev tilstået det foreslåede beløb, hvilket dels siger noget om datidens aflønningsformer, dels aldeles ikke forhindrede samme arkivar i lidt senere at foreslå, at man alligevel solgte løse stykker papir på den gamle måde, og kun sendte protokoller til papirmøllen. Dette ville da yderligere bringe lidt midler tilveje. Drewsen på Strandmøllen havde nemlig ikke villet give nogetsomhelst for papiret – for meget trykt og stemplet, for meget blæk og for mange voks- og laksegl, – men løse papirer havde åbenbart et sikkert marked.¹² Arkivaren fik ved denne lejlighed et nej. Der var bevilget en passende »douceur« til betjentene, og det hele skulle i papirmøllen. Hvad det da også kom.

Senere synes andre papirmøllere at have været mere fremkommelige, i alt fald indbragte det 18. årh.'s toldregnskaber m. v. afsat til Ørholm, senere Maglekilde papirfabrik ialt ved de fire nævnte kassationer 1813–28, et beløb, der ikke alene dækkede de forud lovede dusører – 4×50 Rbdl., men tillige gav et overskud på godt 500 Rigsbankdaler. De overskydende penge blev hver gang »i betragtning af omstændighederne« fordelt mellem de implicerede betjente efter ikke nærmere specificerede retningslinjer, men

NB efter forud indhentet tilladelse og godkendelse fra Generaltoldkammerkollegiet. Tager man datidens embedsindtægter i betragtning, var der tale om et net lille tilskud, hvem der så end fik del i det; fuldmægtiges årsindkomst er opgjort til gennemsnitligt godt 600 Rbdl., kopisters til knap 400 Rbdl.¹³ De, der i realiteten forestod arbejdet, kan meget vel have haft væsentlig mindre. Om ikke andet kan man sige, at indtægter ved kassation må have været et så selvfølgelig led i aflønningen af arkivpersonalet, at dette forhold næppe har virket nærende for eventuelle bevaringstanker. – I øvrigt kan papirværdien for de ialt 146 skippund 1 lispund 10 pund arkivalier, d. v. s. godt 23 tons, med forbehold for de noget svingende seddelkurser opgøres til ca. 1½ skilling pundet.

Statistik og kassation

Der er grund til at slå fast, at man i arkiverne principielt ikke kunne kassere løs af toldregnskaber efter forgodtbefindende; der var, som det fremgår af ovenstående, tale om en nøje kontrolleret fremgangsmåde med tilladelse indhentet fra højeste sted. Man kan glæde sig over, at man fra oven dog sørgede for, at noget blev bevaret, men undrer sig så over den tilsyneladende modsigelse mellem den store interesse for toldregnskaber, som Otto Thott ytrede allerede i 1735 og senere tiders mildest talt noget hårdhændede behandling af et så anerkendt betydningsfuldt statistisk grundmateriale. Men modsigelsen er netop kun tilsyneladende. Ganske vist var interessen for tal og statistik stadigt voksende hele det 18. årh. igennem. Netop fra år 1735 påbegyndtes regelmæssig indsamling dels af befolkningsstatistiske oversigter over fødte og døde, dels af handels- og søfartsstatistik. Til sidstnævnte formål brugtes da også toldregnskaber enten direkte eller i form af toldbetjentenes indsendte udskrifter, sammentællinger og tabeller, og disse bearbejdelser og tabeller over skibsfart og handel finder man spredt utallige steder.¹⁴ Men man gjorde det med aktuelt sigte, i konkret øjemed, f. eks. netop som anbefalet af Otto Thott med henblik på at opgøre handelsbalancen, og først sent – om overhovedet – var der tale om historisk interesse.¹⁵ Hvis der ved kassationen i 1813 var tale om en eller anden for historisk betinget hensyn, så forekommer det oplagt at have været snævert forbundet med det nytteprincip, at man gerne til evt. senere brug har villet vide, hvordan en toldreform virkede; derfor bevarelse af toldbøgerne året før og året efter, Ærgerligt for senere tider, som gerne vil vide, hvordan det fungerede til daglig, og især gerne ville have grundmateriale til kontrol af alt det sekundære materiale, som findes i så rigt mål. Ærgerligt også, at toldregnskaberne kasseredes så at sige lige før de første økonomisk historisk

interesserede begyndte at arbejde bl. a. med toldregnskabsmateriale som grundlag.¹⁶ Dette skete i begyndelsen af 1830'erne, men interessen var da – naturligvis – også aktuelt betonet, og kanaliseredes måske i nogen grad over i institutionaliseringen af den officielle statistik: I 1840 begyndtes udgivelsen af Statistisk Tabelværk, helt fra begyndelsen med en omfattende samtidig handels- og søfartsstatistik, direkte eller indirekte udarbejdet på grundlag af toldregnskabernes oplysninger.¹⁷

At kassationen af grundmaterialet fortsatte, er da nærmest tragisk. Næste bølge kom i 1840'erne, og år 1848 var man nået frem til at have kasseret op til 1827–28, altså med en afstand af 20 år. Denne afstand indsnævredes yderligere i 1886, da man for fremtiden skulle smide væk efter 10 år.¹⁸ Igen en øjensynlig modsigelse, eftersom man nu kendte og brugte materialet mere end nogensinde. Forklaringen finder man i den holdning, at når man har fået publiceret en grundig, nøjagtig og efter samtidens fordringer fyldestgørende statistik, hvad i alverden skal man så gemme grundmaterialet for? Denne indstilling er næppe helt ukendt for vore dage. En oparbejdet moralsk forargelse over de hensynsløse personer, der kasserede løs i 1813, kan sikkert let finde et nok så passende aktuelt afløb.¹⁹

Skal man summere kassationshistorien op, bliver resultatet, at man i 1778 og 1785 kasserede det 17. årh.'s toldregnskaber, at man 1813–28 med visse undtagelser lod det 18. årh.'s følge efter, og at man siden da bare smed væk. Man kan tilføje, at der ikke har været sans for at bevare noget sådant. Men det var der altså ikke. Og i en vis positiv forstand siger en kassationspraksis da iøvrigt også noget om fortiden.

De bevarede toldbøger

Som bilaget viser, er der forskel på, hvad der *måtte* kasseres, og hvad der *blev* kasseret. Intakt er bevaret henved 80 %, og de delvis bevarede regnskabsprotokoller fortæller lidt om, hvorfor de 8 årgange ikke er komplette. Der er af og til gået for meget med i skyndingen, men i visse tilfælde har man nået at standse op og stoppe det meste af det udrevne tilbage i bindet. Der er ved udabrejdelsen af denne oversigt skønnet, om så meget er bevaret, at det er ulejligheden værd at gå det efter. Det kan tilføjes, at ikke alle pakker var på plads og i orden; man kan derfor håbe, at lidt mere vil vise sig.²⁰

Det bør understreges, at der her ikke er tale om toldregnskaber svarende til købstæder, men til tolddistrikter. Det drejer sig oftest om en by og dens omegn. Eksempelvis dækkede Svendborg tolddistrikt i alt fald lokaliteter fra

Skårupøre i øst til Lehnskov i vest og omfattede også øerne Thurø og Tåsinge. Endvidere kunne et distrikt indeholde flere købstæder, typisk ved flaskehalsene Rørvig, Hadsund og Ålborg; samtlige limfjordsbyer fortoldede af let gennemskuelige årsager ved den snævre indsejling. Karakteristisk særpræg havde også tolddistrikterne langs den jyske vestkyst – tolderen i Hjørring fungerede i praksis op og ned langs kysten.

Udover bilagets 8 årgange har enkelte andre bind overlevet. Således Bornholm år 1700, Saxkøbing for 1797 og Christiansø 1796–1805 og 1816–19.²¹ Endvidere findes en serie for Fredericia 1700–03, 1705–50 og 1794–99, ganske enkelt fordi almindelig told og strømtold var i samme protokol. Dette forhold må man på et tidspunkt have overset, siden de fleste af bindene for anden halvdel af det 18. årh. er kasseret på vanlig vis, trods den bevarelsesværdige strømtold.²² Det, der er bevaret for Fredericias vedkommende, er imidlertid af interesse som supplement til øresundstoldregnskaberne, især når det gælder farten på de østjyske og østsløvigske byer, hvor skibene ofte gik gennem Lillebælt.

De københavnske toldregnskabsprotokoller, som ikke er medtaget på bilaget, er et kapitel for sig. Årgangene 1731 og 1733 er bevaret intakte med 3 bd. pr. år, hvortil kommer konfiskationsbøger, pakhusbøger m. m. Derimod eksisterer kun de sørgeligste rester af de egl. toldbøger fra 1761, 1763 og 1767, mens 1769-årgangen repræsenteres af et enkelt bind på sin rette plads, hvortil forunderligt nok kommer endnu to bind, som er placeret i pakkerne for Korsør pågældende år. Resultatet er derfor 3 af 4 mulige bevaret for 1769.²³ Årgangene 1796 og 1798 angives bevaret i komplette sæt.²⁴

Men hertil kommer yderligere muligheder for materiale i de ialt 186 bd. og 228 pk., som udgør gruppen »antegnelser og ekstrakter« for København. Det er ganske svært at finde rundt i alt dette, da den forhåndenværende seddelregistratur desværre undtagelsesvis ikke opregner hver enkelt enhed for Københavns vedkommende. Omtalte seddelregistratur udmærker sig iøvrigt ved ælde omend ikke ved kvalitet.

Der er i registraturen og i arkivaliernes opstilling foretaget en noget svært gennemskuelig opdeling i to rækker, A og B. A-rækken synes til en vis grad at være forbeholdt de yderst sparsomt bevarede regnskabsbilag, mens det er B-rækken, der udover antegnelser og ekstrakter viser sig at indeholde de her opregnede bevarede toldbøger. Disse er imidlertid ikke anført på registratursedlerne, hvor man dog har gjort sig den ulejlighed at anføre årstal og nr. for hver eneste pakke for hver enkelt købstad, typisk i en antal af 20–30 stykker pr. tolddistrikt!

Man får muligvis her noget af forklaringen på, at de bevarede toldregn-

skaber ikke hører til de allerhyppigst benyttede kildegrupper. Brugere har haft ganske hårde betingelser.²⁵

De bevarede toldbøger findes således på Rigsarkivet under den ikke meget oplysende betegnelse: »Reviderede Regnskaber; Toldregnskaber; Antegnelser og Extracter.« Placeringen er dog sådan set logisk nok. Der ligger her – sammen med meget andet –, hvad der blev tilbage efter kassationerne: En mængde antegnelser, ekstrakter og kvittancer og nogle få hele regnskabsprotokoller; sidst ordnet og ompakket for mindst et par generationer siden.²⁶

Toldbøgernes indhold

Toldbøgerne indeholder først og fremmest to detaljerede opgørelser, en over indgående og en over udgående trafik. Man får datoen, skipperens navn og hjemsted, skibets drægtighed, hvor det kommer fra/agter sig hen, en specifikation over ladningen eller en angivelse af, at skibet var i ballast, samt endelig de forskellige told- og afgiftsbeløb. Dette er grundstammen i toldbogens oplysninger, men herudfra skulle tolderen også sammenregne og opstille tabeller. Derfor finder man i selve toldbogen en generalekstrakt, et oversigtsregnskab med summariske angivelser af de månedligt indkomne beløb. Hertil en vareekstrakt, en alfabetisk opstillet opgørelse over ind- og udførte varemængder. Endvidere opregnedes de skibe, der pågældende år var blevet fortoldet, enten meget summarisk eller alfabetisk efter skipperens navn: et såkaldt skipperregister. Til det faste indhold hører også en oversigt over skibe hjemmehørende ved toldstedet, opgørelser over målte skibe, strandinger, konfiskationer, særafgifter af forskellig art m. m. Ensartetheden er ret stor, omend ikke fuldstændig. Ikke alle toldbetjente levede op til skiftende tiders krav om oversigter og tabeller over dette eller hint.

Illustrationen s. 94 er fra Stege toldbogs indgående del for 1767 og skulle give et indtryk af oplysningernes mangfoldighed. Øverst ses nakskovskipperen Rasmus Hansen, som indkom i »baglast«, hvad der er såre typisk for trafikken på de danske søkøbstæder; de indgående ladninger var færre end de udgående. Sporer man denne skipper videre frem, viser det sig da også, at han sejlede bort den 22 juni medførende 54 tønner korn, en passende ladning for et fartøj af denne størrelse.²⁷ Ægteparret Grums utilsigtede tilbagekomst under nr. 20 kaster lys over den sikkert omfattende persontransport med småbåde, som pilede frem og tilbage mellem toldstederne, forsåvidt de ikke kom ud for »kontrære vinde«. Enten gik de, som her, i ballast, eller de medbragte »noget brugt flyttegods«, den tekniske betegnelse for større mængder personlige ejendele, som var uden toldmæssig interesse. Samtidig

De igaaende

1815
Dato
1815

No 19
Dato 1815
Dato 1815
Dato 1815

Den 19de Junij
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder

No 20
Dato 1815
Dato 1815
Dato 1815

Den 20de Junij
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder

No 21
Dato 1815
Dato 1815
Dato 1815

Den 21de Junij
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder

No 22
Dato 1815
Dato 1815
Dato 1815

Den 22de Junij
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder

No 23
Dato 1815
Dato 1815
Dato 1815

Den 23de Junij
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder

No 24
Dato 1815
Dato 1815
Dato 1815

Den 24de Junij
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder

No 25
Dato 1815
Dato 1815
Dato 1815

Den 25de Junij
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder

No 26
Dato 1815
Dato 1815
Dato 1815

Den 26de Junij
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder

No 27
Dato 1815
Dato 1815
Dato 1815

Den 27de Junij
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder

No 28
Dato 1815
Dato 1815
Dato 1815

Den 28de Junij
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder
Jensens Bønder

giver eksemplet indblik i rejselivets vilkår, som de formede sig i det 18. årh. – også en herredsfoged i åben båd! Karakteristisk er ligeledes Mads Sørensens af Ærøskøbing, som efter at have fået afsat en del af sine norske fiskevarer i Vordingborg slap af med resten i Stege. Under nr. 22 får man et tilsvarende eksempel på en ladning tømmer fra Drammen, hvortil Lars Willumsen var afsejlet den 16 maj medførende 15 td hvede, 6½ td ærter, 99 td rug, 232 td byg, 22 td malt, 10 td havre samt 1 skippund 10 lispund hvid stivelse i to fustager. Følger man Lars Willumsens øvrige færd dette år, viser norgesrejsen sig at være den eneste. Farten gik almindeligvis på København, hvorfra han indkom 7 af 8 gange. Herfra hentedes ofte »kolonialvarer« og lignende. En tilfældig ladning opregnes som bestående af sukker, tobak, sålelæder, sæbe, stenkul, bøger, citroner, allun, risengryn, indigo, ingefær, vinsten, papir, salt, vin m. m. i skønsom blanding. Endnu mere afvekslende var vareudvalget hos kollegaen Søren Winter, der den 4 juli samme år indløb fra Lübeck med en ladning bestemt for henholdsvis en købmand og en galanterikræmmer: Søm, jerngryder, lüneburger salt, papir, spejle, foldeknive, skospænder, kamme, knapper, knappenåle, fingerbøl, briller, mundharper, sakse, strømpebånd, bændler, piberør, rangler, nålehuuse, florettenbånd, barattesbånd, kammerdug, lærred og meget mere opregnet og optalt til de mindste enkeltheder. Disse eksempler kunne suppleres med andre, som ikke alene fortæller, hvad en købmand fik af kram, men også, hvad en garver, en farver, en læge eller en apoteker modtog af varer udefra. Alt i alt af ikke ringe kulturhistorisk interesse, så meget desto mere som man vil kunne foretage sammenligninger mellem 1730'erne, 1760'erne og 1790'erne.

Trafikken til søs kan også spores geografisk indenfor en enkelt årgang toldbøger. Eksempelvis udgik skipper Peder Clausen Bohn med sin 3 læster store jagt fra hjemhavnen Rønne den 5 maj 1798 medførende: Lerkar til en værdi af 60 rdl, 6 stueure vurderet til 78 rdl, 30 alen hjemmegjort tøj af værdi 5 rdl, samt 11 ferske laks og 2 tønner indstrandede saltede sild. Vel ankommet til Stege den 7^{ende} fik han åbenbart afsat sine laks, tøjjet, silden, to ure og en del af keramikken, for da han afsejlede 15 maj til Vordingborg, var der 4 ure og for 50 rdl lerkar tilbage. Opholdet her varede fra den 17 til den 25. Da var alt åbenbart udsolgt og returladning indkøbt, for Peder Clausen Bohn vendte hjem igen med 5 favne bølgebrænde og deklarerede sin ladning den første juni. I dette tilfælde var alt toldfrit, men der skulle betales havnepenge, lastepenge for brændet og sportler til tolderne ved hver klare-ring. Alt skulle derfor registreres, og alle angivelser af ladninger og datoer stemmer da også overens i de tre toldbøger både for indgående og for udgående. Samtidig med at man således kan bestemme sejlruiter og sejlvaner, får man i dette tilfælde også indblik i, hvordan distribueringen af bornholmerure foregik!

Den følgende illustration fra det 18. årh.'s begyndelse viser en vareekstrakt kombineret med en del af en fortegnelse over toldstedets egne skibe. Af pladshensyn er det valgt at gengive oversigten over de udførte varer; man finder her forholdsvis få poster med korn og kornvarer som dominerende, når det gælder tøndetal. Opgørelserne over indkomne varer fylder flere sider, har endnu flere småposter og viser tømmer, sild og mursten som de transportmæssigt mest tungtvejende. Vareekstrakterne giver et indtryk af toldstedets samlede vareudveksling med omverdenen, og skibslisten giver i sin fuldstændige skikkelse også oplysninger om navn, læstetal og ejendomsforhold – senere i århundredet evt. også skibets byggested og alder. Man har således her en grundlæggende kilde til viden om handelsflådens størrelse, og oplysningerne om de enkelte fartøjer kan i visse tilfælde suppleres med mål for bredde, længde og dybde – også måling af skibe hørte til toldernes sportelindbringende gøremål.

Af toldbøgernes øvrige indhold kan fremhæves opgørelserne over strandinger, hvor det skulle påses, at kronen fik sit – i tide. Det er vist ikke for meget sagt, at skagentolderen må have brugt det meste af sin tid på dette arbejde, at dømme efter den enorme strandingssag, der er overleveret i forbindelse med 1733-regnskabet. »Concordia« af Göteborg, der dette år mødte sin skæbne, gav anledning til en halvanden hundrede sider lang registrering af det bjergede gods. Men også andetsteds forsøgte man at holde rede på, hvad der kom ind ad denne vej. En særlig fortegnelse i Dragørs toldbog for 1731 opregner, hvor mange tønner »vådt og bedærved« korn, de foretagsomme dragørboere fiskede op dels fra en galiot fra Amsterdam strandet på køgekanten, dels fra en Königsberger, som var kommet galt af sted ved Stevns.

Selve de bevarede toldbøger kan suppleres på forskellig vis. Der skal lige mindes om toldkontrabøgerne fra 1750–60, hvis fragmentariske rester består af statistiske oversigter af forskellig art. Hertil kommer så de næsten komplet bevarede antegnelser, som er revisionens påvisning af fejl, mangler og brug af gale takster, samt toldernes bemærkninger hertil. Disse antegnelser med bevarede bilag må i sig selv have en vis administrationshistorisk interesse.

Antegnelserne danner et større eller mindre læg, hefte eller ligefrem et helt bind og er altid placeret sammen med en generalekstrakt og vedhængende kvittance. Dette er revisionens endelige regnskabsopstilling sammen med kopikvittering for endeligt færdigaflagt regnskab. Men hertil kommer andre generalekstrakter. For de senere år er der selvstændige opstillinger udarbejdet af tolderen, og for så at sige alle år er bevaret de udrevne sider fra selve toldbogen med dennes generelle regnskabsoversigt. Disse sider skulle, som nævnt, ikke kasseres, hvad enten man nu lige netop gerne så denne centrale opstilling bevaret, eller det var fordi, man ikke brød sig om,

at uvedkommende skulle kunne erfare noget om rigets toldindtægter. I alt fald er på denne vis systematisk gemt et lille fragment af alle de originale regnskabsprotokoller. I sig selv måske ikke af så stor interesse, men ofte har man i skyndingen taget et par sider mere med. Her er nok forklaringen på, at der ligger ikke så få løse blade med skibslister og vareekstrakter bevaret alt efter, hvordan vedkommende betjent i bogstaveligste forstand i sin tid greb kassationen an. – Eksempelvis slap der noget ekstra med fra Stege toldbog for år 1702, som det fremgår af illustration nr. 2. – Sluttelig kan bemærkes, at der også af og til findes løse læg med tabeller og specifikationer, som åbenbart er udarbejdet af tolderen i en eller anden særlig anledning.

Ovenstående skulle være en kortfattet, men nogenlunde dækkende gennemgang af de egentlige toldregnskaber og hvad dertil hører. De mange pakker på Rigsarkivet indeholder imidlertid meget andet, især to store rækker: Konsumtionsregnskaber og Acciseregnskaber.

Konsumtion og Accise

Konsumtionsregnskaberne – for den søværts konsumtion, der var af begrænset omfang, og den ulige mere betydningsfulde portkonsumtion – er regnskaber over den statslige forbrugsafgift, og de har stort set delt skæbne med toldregnskaberne. Generelt er der kasseret nogenlunde samtidigt i de to rækker, og også for konsumtionsregnskaberne gælder, at der er bevaret årgange før og efter en reform. Teoretisk skulle der således ligge regnskaber for 1777, 1779, 1796 og 1798, men umiddelbart forekommer de ikke at være sluppet så godt igennem som toldregnskaberne, som de iøvrigt er pakket sammen med – år for år. Heller ikke bevarede konsumtionshovedbøger m. v. er opregnet i seddelregistraturen.

Acciseregnskaberne findes derimod både registreret og henlagt i A-rækken og ganske uomtalt stukket ind i B-rækken. Accisen var en lokal, så at sige kommunal afgift, hvis provenu fordeltes på forskellig vis. Alt efter omstændighederne er det imidlertid ikke udelukket, at de kan tjene som en slags erstatning for tabte toldregnskaber. En summarisk sammenligning mellem bevarede toldregnskaber og acciseregnskaber fra tilsvarende år viser den nydeligste overensstemmelse i omfang og indhold, hvilket turde hænge sammen med, at acciseregnskaberne vel ofte er blevet ført af toldbetjente, også før accisen i 1793 blev beordret indført i selve toldbogen.²⁸ Acciseregnskabernes tilstedeværelse her og andetsteds må i denne sammenhæng forblive et åbent spørgsmål, vigtigt er vel blot at gøre opmærksom på, at de findes bevarede i vekslende mængde for de fleste danske søkøbstæders vedkommende.²⁹

Toldbøger som kilde

Eet er at gøre rede for de overleverede toldbøger fra det 18. årh., ulige vanskeligere og mere ømtåleligt er spørgsmålet om materialets værdi. Otto Thott gjorde sig ingen synderlige illusioner om toldregnskabernes pålidelighed, og senere tider har ikke afkræftet hans ord. Der er næppe på noget tidspunkt i historien kommet alt det – især indgående – som der skulle i toldbøgerne. Smuglerhistorierne er også fra det 18. årh. mangfoldige og overordentlig forlystende.³⁰ Ingen ved sine fulde fem vil nogensinde tro på en toldstatistik over brændevin og tobak, så lidt som i vore dage for cigaretter og whisky. Værdifulde lette varer: kaffe, krydderier, manufakturvarer etc. kunne sagtens bære store smugleromkostninger så at sige i ly af de høje toldtariffer. I al almindelighed gælder, at vareudvekslingen med udlandet var stærkt præget af smughandel, og dog mente Thott, at var fejlkilden end uundgåelig, så kunne man dog nå frem til brugbare skøn. Jo bedre, velsagtens, jo mere der var tale om uhåndterlige dagligdags varer: korn, fisk og fedeverer.

Gunstigst er man nu nok stillet, når det drejer sig om vareudvekslingen indenfor monarkiets grænser. Pålideligheden har her ikke nødvendigvis været så ringe endda. Der var mulighed for krydskontrol. En virkelig velorganiseret svindel skulle derfor støtte sig på korrupte eller efterladende toldere både i afgangshavn og ankomsthavn. Ladningen skulle kontrolleres begge steder. Ved udsejling udstedtes en toldseddel, som så gerne skulle stemme overens med ladningen på bestemmelsesstedet. Toldsedlerne fulgte regnskaberne til revision, og at en krydsrevision er foretaget, kan ses af antegnelserne, men dens omfang og effektivitet er det naturligvis svært at vurdere.

Svindel og smugleri skal derfor nok betyde, at man i alle tilfælde må resignere, når det gælder nøjagtige mængdeangivelser af varer. Man må nøjes med at forsøge sig med kalkulationer over, hvor store fejl, der kan være tale om. Og lader man endvidere interessen skifte fra det rent handelshistoriske til f. eks. det mere transporthistoriske, spiller et par pund kaffe eller et par flasker fransk brændevin dog ikke den store rolle i forhold til de sikkert relativt mere pålidelige angivelser for korn, tømmer og mursten. Det skulle her være fremgået, at toldregnskabsmaterialet vil kunne give meget til belysning af handelsflådens størrelse og sammensætning, skibsfartens virkefelter og dagligdag. For lokalhistorien må her ligeledes være meget at hente, når det gælder et områdes forbindelser til omverdenen og de lokale skippere, købmænd og kræmmers foretagsomhed. Udfra disse synsvinkler skulle toldregnskaberne sagtens kunne give grundlag for tilstrækkeligt rimelige og noget nær visse gæt.

Oversigt over kongerigske toldregnskaber fra det 18. årh.

- × toldregnskab bevaret intakt
 + delvis bevaret regnskab
 - mangler eller er yderst fragmentarisk

	31	33	61	63	67	69	96	98
Dragør	×	×	×	×	×	×	×	×
Helsingør	×	×	-	+	-	-	+	+
Rørvig (Holb., Rosk., Nyk., Fr.sund, Fr.værk	×	×	-	-	-	-	×	×
Kalundborg	×	×	-	-	×	×	×	×
Samsø	×	×	-	×	×	×	×	×
Korsør	×	×	×	-	-	-	-	+
Skælskør	×	×	-	-	×	×	×	×
Næstved (v. Karrebæksminde)	×	×	×	×	×	×	×	×
Vordingborg	×	×	×	×	×	×	×	×
Præstø	×	×	×	×	-	-	×	×
Køge	×	×	×	×	×	×	×	×
Stege	×	×	×	×	×	×	+	×
Bornholm (Rønne samt ladesteder)	-	-	-	-	×	×	×	×
Christiansø fra 1796							×	×
Stubbekøbing	×	×	×	-	×	×	×	×
Nykøbing F.	×	×	×	×	-	-	×	×
Nysted	×	×	×	×	×	×	×	×
Bandholm-Maribo (til 1796 incl. Saxkøbing)	×	×	×	×	×	×	×	+
Saxkøbing fra 1797								×
Nakskov	×	×	×	×	×	×	×	×
Rødby (ved Dragsminde, siden Kramnitze)	×	×	×	×	×	×	×	×
Rudkøbing	×	×	×	×	×	×	×	×
Svendborg	×	×	×	×	×	×	+	×
Nyborg	×	×	×	×	×	×	-	+
Kerteminde	×	×	×	×	×	×	×	×
Odense	×	×	+	-	×	+	+	+
Bogense	×	×	×	×	×	×	×	×
Middelfart	×	×	×	×	×	×	×	×
Assens	×	×	-	-	×	×	×	×
Fåborg	×	×	-	-	×	×	×	×

Kolding	-	-	-	-	-	-	+	-
Fredericia	×	×	-	-	×	×	×	×
Vejle	×	×	×	×	-	-	-	×
Horsens	×	×	×	×	×	×	×	+
Århus	×	×	-	+	+	+	+	+
Ebeltoft	×	×	×	×	×	×	×	×
Grenå	×	×	×	×	×	×	×	×
Randers	×	×	-	-	×	×	+	+
Mariager (ved Hadsund, incl. Hobro)	×	×	×	×	×	×	×	×
Ålborg (herunder alle limfjordsbyer)	+	+	-	-	-	-	+	-
Læsø	×	×	×	×	×	×	×	×
Fladstrand (incl. Sæby)	×	×	×	×	×	×	×	×
Skagen	×	×	×	×	×	×	×	×
Hjørring (Kjul, Lønstr., Løkk., Blokh., Tranum)	×	×	×	×	×	×	×	×
Thisted (Tranum, Torup, Klitm., Stenbj.)	×	×	×	×	×	×	×	×
Ringkøbing	×	×	×	×	-	-	×	×
Varde (incl. Hjerting)	×	×	×	×	×	×	-	×
Ribe (incl. Fanø, fra 1772 også Rømø)	×	×	-	-	-	-	+	+
List (incl. Føhr, Amrum og Rømø) til 1772	×	×	×	×	×	×		

Noter

- 1 Kristof Glamann: *Otto Thott's Uforgribelige Tanker om Kommerciens Tilstand*. Kbh. 1966. p. 132.
- 2 Aage Rasch: *Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807*. Erhvervshistorisk Årbog 1963. p. 74.
- 3 jfr. f. eks. Aage Rasch: *Dansk Toldpolitik 1760-1797*, Aarhus 1955. p. 293, note 8. H. Hjelholt i *Håndbog for Danske Lokalhistorikere*, artiklen toldregnskaber, samt bedst: E. Kroman: *Marstals Søfart indtil 1925*. Kbh. 1928. noten p. 46.
- 4 RA, Rtk. 11.3-4. Registraturer over danske regnskaber, protokoller og dokumenter.
- 5 Kontrabøgerne afskaffedes ifølge Gen. Toldk. cirk. 10/1 1792, men princippet om ligestillede embedsmænd fandtes også efter toldreformen af 1797: Toldinspektører i spidsen for opsynet, toldkasserere for regnskabsførelsen, jfr. W. C. E. Greve Sponneck: *Om toldvæsen i Almindelighed og Det danske Toldvæsen i Særdeleshed*. Kbh. 1840. II. p. 362 ff.
- 6 RA, Rtk. 11.46. Fortegnelser og korrespondance vedr. kassationer af arkivalier fra Rentekammeret.

- 7 Her og i det følgende: Generaltoldkammerets arkiv. Fortegnelser og korrespondance vedr. kassationer af arkivalier for Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet. 1760–1848. jfr. RA. Seddelregistratur.
- 8 Dog findes for årene 1740–50 ofte protokollens forside med autorisation m. v.
- 9 jfr. også Gen. Toldk. Danske Forestill. og Resol. 1813 nr. 204, 1819 nr. 85, 1822 nr. 124 og 1828 nr. 145.
- 10 Tilsvarende for Norge. I hertugdømmerne ny toldrulle 1711, bevaring efter samme princip.
- 11 Hertugdømmernes ny toldrulle 1803. Samme bevaringsprincip.
- 12 jfr. note 7. Om tidens arkivskandaler, se også forordet til Vejledende Arkivregistratur XII, Rentekammeret I, Kbh. 1964. p. XIX ff.
- 13 jfr. Marcus Rubin: Frederik VI's Tid. Kbh. 1895/1970 p. 275 ff.
- 14 F. eks. vareekstrakter og skibslister i Kommercekollegiets journalsager 1735 ff omend kun delvis bevaret. Endv. Statistika i Mallingiana. Vareoversigter i Gen. Toldk. Vejl. Arkivreg. II p. 275 og 282. Vedr. handelsflådestatistikken, se materialeoversigten i Anders Monrad Møller: Københavns handelsflåde 1814–32. Kbh. 1974, p. 13 ff.
- 15 I kassationsmaterialet er kun fundet een henvisning til bevaring for »historiens skyld«. Det drejede sig karakteristisk nok ikke om egl. regnskaber.
- 16 C. N. David i Maanedsskrift for Litteratur Vol. X, 1833. p. 1066 ff. David benyttede toldbøger for 1825 og 1830 og konstaterede i forbifarten, at toldbøger kun fandtes i behold fra og med 1810 – på daværende tidspunkt.
- 17 Selve toldregnskaberne benyttedes i alt fald delvis. M. L. Nathanson, der arbejdede med de første bind, lånte toldregnskaber i arkivet. Jfr. f. eks. Ringkøbing pk. 28 under 1826: »Udtagen til Grosserer Nathanson 20/7 1836«.
- 18 RA. Arkivvæsenets arkiv –1963. nr. 397a. Kassationsjournal 1886–1963.
- 19 Om forholdene i nyere tid, jfr. Hans H. Worsøe: Toldarkiver i Jylland – kassationsbestemmelser og faktiske forhold ved embederne, i: Kassation af arkivalier, Arkivarforeningens Seminar III. Søhus Højskole. Kbh. 1970. p. 14–22. – Diskussionsreferaterne i denne møderapport viser i øvrigt, at arkivarer også i vore dage kan give udtryk for en forbavsende embedsmæssig selvsikkerhed i deres dispositioner på eftertidens vegne.
- 20 Marts 1974 mgl: Bornholm pk. nr. 3 sandsynligvis indeholdende årgangene 1731 og 1733 intakt. April 1974 mgl: Korsør pk. nr. 9 for 1769.
- 21 Saxeøbing toldsted oprettet ifølge Kgl. Resol. 1/3 1797, List nedlagt ifølge Kgl. Resol. 26/10 1771. Christiansø var som toldsted ganske atypisk, tolder var forvalteren på fæstningen. For Viborg findes bevaret protokoller fra hele første halvdel af det 18. årh. og for 1760'erne. Var dog ikke toldsted i alm. forstand, idet varer til en indlandsby fortoldedes ved kysten. Viborgprotokollerne indeholder da også kun afskrifter af passersedler og er ikke reviderede på vanlig vis. Jfr. også Sponeck, op. cit. II p. 16 ff.
- 22 Strømtold i særskilt protokol ligger også her for årene 1802–15. I Nyborg fandtes hele tiden selvstændig strømtoldprotokol. jfr. Kr. Erslev: Rigsarkivet og Hjælpe-midlerne til dets Benyttelse. Kbh. 1923 p. 97. Bevaret 1701–48. Strømtolden i Fredericia er i modsætning til den i Nyborg ikke medtaget i N. E. Bang og K. Korst: Tabeller over skibsfart og Varetransport gennem Øresund 1661–1783. Kbh. 1930–53.
- 23 1731: Kbh. nr. 120–122. 1733: Kbh. nr. 128–130 og 1769: Kbh. nr. 182 og Korsør nr. 7–8.

- 24 Aa. Rasch i Erhvervshistorisk Årbog 1963. p. 74–75.
- 25 Toldregnskaber benyttet bl. a. af Aa. Rasch, op. cit., Bjarne Stoklund: Tømmer-skuderne fra Læsø. Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1972 og af E. Kroman op. cit. Endvidere i upublicerede specialeafhandlinger. Da toldregnskaberne hører til de mindre benyttede arkivalier, er de anbragt i fjernmagasin. Det skal bemærkes, at de slesvigske toldregnskaber er forbilledligt registreret i 1960'erne.
- 26 De lokale toldsteders arkiver findes på landsarkiverne og indeholder som oftest korrespondance et stykke tilbage i det 18. årh. Toldernes egne uautoriserede kopier af toldbøger er for det 18. årh.'s vedkommende kun fundet for Randers 1735 og 1755. Lidt flere findes fra første halvdel af det 19. årh. På Landsarkivet for Nørrejylland er toldarkiverne registrerede (folioregistratur på læsesalen). På det sjællandske landsarkiv er afleveringerne sket ret sent (afleveringsdesignationer findes tilgængelige). De fynske toldarkiver har af pladshensyn i et længere tidsrum været deponeret i Viborg.
- 27 Vedrørende læstetal og skibets størrelsesangivelser, jfr. Anders Monrad Møller: Skibsmålingen i Danmark 1632–1867. Handels- og Søfartsmuseets Årbog 1974.
- 28 Placat 28/12 1792.
- 29 Acciseregnskaber findes også i Stiftsamarkiver og rådstuearkiver på LA.
- 30 Aa. Rasch: Dansk Toldpolitik, Kap. VI. Smuglerier.